

۱- طرح مسأله

یکی از حدیث‌پژوهان معاصر غربی خوتیر ینبل^۱ است که در خصوص تاریخ‌گذاری حدیث دارای نظرات مهمی بوده و نوعاً مرجعی جهت دیگر خاورشناسان است. از جمله دیدگاه‌های وی آنکه ینبل معتقد است که واژه‌ی سنت در ابتدا به معنای سنت نبوی نبوده بلکه واژه‌ی سنت از جمله مفاهیم مبهمی است که دارای سیر تحول معنایی می‌باشد. بنا بر دیدگاه او سنت در دوران جاهلی بر راه و طریقه‌ی عمل، چه خوب و چه بد به‌علاوه‌ی سنت و عرف پسندیده و یا ناپسند نسل‌های گذشته، اطلاق می‌شد. در طول قرن نخست هجری، پس از مرگ پیامبر(ص) که جامعه توسط خلفای راشدین و سپس امویان اداره می‌شد، واژه‌ی سنت در مباحثات مسلمانان درباره‌ی مسائل شرعی و عبادی به کار می‌رفت تا هرگونه سنت نیکویی را که توسط گذشتگان، همچنین پیامبر(ص)، تنظیم شده بود و همچنین سنت‌های پیش از اسلامی متعددی که توسط اسلام با اصلاحات و یا بدون اصلاحات پذیرفته شده بود، روشن سازد. بر اساس دیدگاه او نخستین بار در زمان عمر بن عبدالعزیز بود که مفهوم سنت به «سنت نبوی» منحصر شد. در نتیجه وی انحصار مفهوم سنت نبوی در سنت را در حدود اواخر قرن یک تاریخ‌گذاری می‌کند. در ادامه او به این نکته اشاره می‌کند که در اواخر قرن دو، شافعی پرتو جدیدی بر سنت نبوی افکند و آن را به عنوان رکن دوم فقه اسلامی پس از قرآن قرار داد. حال آن‌که بر اساس منابع اسلامی عبارت و مفهوم «سنت نبوی» از نخستین سال‌های بعثت پیامبر در میان مسلمین کاربرد داشت و تاریخ‌گذاری انحصار مفهوم سنت نبوی در حدود اواخر قرن یک توسط ینبل براساس پیش فرض‌ها و دیدگاه‌هایی است که بعضاً با مشکلاتی مواجه اند. با توجه به اهمیت جایگاه ینبل در بین حدیث‌پژوهان غربی و همچنین پر اهمیت بودن تاریخ‌گذاری عبارت «سنت نبوی»؛ سؤالی که مطرح است این‌که دلایل و شواهد ینبل در تاریخ‌گذاری تعبیر سنت نبوی در اواخر قرن اول چیست؟ و این دلایل و شواهد تا چه اندازه از معیارهای علمی پیروی کرده و در نهایت تاریخ‌گذاری صحیح «سنت نبوی» با چه دوره‌ای از ادوار اسلامی هماهنگ است.

۲- گزارش دیدگاه ینبل درباره‌ی «سنت» و حصر مفهوم «سنت نبوی» در آن

دیدگاه ینبل درباره‌ی «سنت» و حصر مفهوم «سنت نبوی» در آن از جمله نقطه نظرات مهم او

www.SID.ir

دیدگاه ینبل درباره‌ی تاریخ‌گذاری اصطلاح «سنت نبوی» در اواخر قرن اول و

نقد آن

چکیده

خوتیر ینبل از جمله حدیث‌پژوهان مهم غربی است که مطالعات حدیثی وی منبع ارجاع بسیاری از حدیث‌پژوهان غربی است. او مفهوم سنت نبوی را در اواخر قرن نخست هجری تاریخ‌گذاری می‌نماید، با این استدلال که نقطه‌ی آغازین یکسان‌انگاری مفهوم سنت با سنت نبوی اواخر قرن نخست هجری است. وی برای اثبات فرضیه خود به وصیت عمر حین مرگ، صدور فتوی توسط صحابه و تابعین بر اساس رأی شخصی و عدم استناد به سنت پیامبر(ص) و حصر مفهوم سنت نبوی در سنت توسط عمر بن عبدالعزیز استناد می‌کند. این در حالی است که با مراجعه به قرآن و منابع اصیل اسلامی نواقص روشی و محتوایی حدیث‌پژوهی ینبل در این زمینه روشن می‌گردد. با توجه به اعتبار سنت نبوی نزد قرآن و فرمان به لزوم تبعیت از سنت نبوی توسط خداوند متعال و همچنین کاربرد وسیع عبارت سنت نبوی از زمان حیات پیامبر(ص)، نظریه ینبل قابل نقد بوده و در نتیجه این عبارت را در ابتدای قرن نخست تاریخ‌گذاری می‌گردد.

کلید واژه‌ها: ینبل، سنت، سنت نبوی، تاریخ‌گذاری، حدیث، عمر بن عبدالعزیز

است که نیازمند تفصیل و نقد می‌باشد. در این مقاله ابتدا گزارش دیدگاه وی بیان می‌گردد، سپس نقد دیدگاه‌ها و نقطه نظرات وی به تفصیل ذکر خواهد شد.

۲-۱- سیر تحول مفهوم «سنت»

ینبل معتقد است که واژه‌ی سنت در ابتدا به معنای سنت نبوی نبوده است. او به تمایز میان سنت و حدیث اشاره کرده و معتقد است که حداقل در طول سه قرن نخست اسلامی حدیث و سنت نمی‌توانستند یکسان باشند، بلکه صرفاً مفاهیمی مرتبط بوده‌اند. حدیث به معنای نقل ابتدائاً شفاهی و بعد ثبت مکتوب افعال سلف صالح و در رأس آنها پیامبر (ص) و صحابه‌ی اقدمین بود، در حالی که سنت بر خلاصه‌ی افعال محترم هر کسی در گذشته اطلاق می‌شد، علیرغم این‌که گاه افعال منفور و بی‌طرف نیز از طریق سنت مورد اشاره قرار می‌گرفت. (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 878) او واژه‌ی سنت را از جمله مفاهیم مبهمی می‌داند که دارای سیر تحول شده است. او معتقد است سنت در دوران جاهلی بر راه و طریقه‌ی عمل، چه خوب و چه بد به‌علاوه‌ی سنت و عرف پسندیده و یا ناپسند نسل‌های گذشته، اطلاق می‌شد. در طول قرن نخست هجری، پس از مرگ پیامبر (ص) که جامعه توسط خلفای راشدین و سپس امویان اداره می‌شد، واژه‌ی سنت در مباحثات مسلمانان درباره‌ی مسائل شرعی و عبادی به کار می‌رفت تا هرگونه سنت نیکویی را که توسط گذشتگان، همچنین پیامبر (ص)، تنظیم شده بود و همچنین سنت‌های پیش از اسلامی متعددی که توسط اسلام با اصلاحات و یا بدون اصلاحات پذیرفته شده بود را روشن سازد. در برخی متون باستانی گاه این واژه برای هرگونه سنت ناپسند و بی‌طرف نیز به کار رفته است. (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 878) به عقیده‌ی ینبل در طول حیات پیامبر (ص) و بلافاصله پس از رحلت ایشان، مردم در مواجهه با مشکلات با یکدیگر درباره‌ی این مسأله سخن می‌گفتند که پیامبر و پیروان نخستین او چگونه در شرایطی خاص عمل می‌کردند، این امر منجر به سنت‌هایی شد که هنوز بدون ساختار و شفاهی بودند و تا حدودی کما بیش درست یادآوری شده بودند. در اواخر قرن یک با افزایش نیاز مردم، این خاطرات شروع به نقلی ساختارمند کرد. او می‌نویسد: «نخستین احادیث سنت که در نهایت به یک یا چند جامع روایی، که در طول قرن دو و پس از آن گردآوری شدند، راه یافت، در ربع آخر قرن یک به‌وجود آمدند.» (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 878) ینبل همچنین معتقد است در قرن نخست واژه‌ی سنت علاوه بر موضوعات فقهی و عبادی، در مباحثات و موقعیت‌های سیاسی نیز به کار می‌رفت. واقعه‌ی صفین از نمونه‌هایی است که در آن واژه‌ی سنت در

یک موقعیت سیاسی-مذهبی به کار رفته است. او بیان می‌کند که واژه‌ی سنت در معاهده‌ی حکمیت به معنای وسیع خود، یعنی: اعمال پذیرفته شده در امور سیاسی و اجرایی که توسط رهبران گذشته پیریزی شده‌اند، می‌باشد. (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 879) او در ادامه متذکر می‌شود که جایگزینی واژه‌ی سنت با سنت نبوی در یک نسخه از این معاهده نمونه‌ای از یک ادراج متأخر و جعلی است. همچنین به عقیده ینبل در متقدم‌ترین مدارک اسلامی موجود که در آن واژه‌ی سنت مکرر ظهور دارد، همواره می‌بایست این احتمال را داد که برابری سنت با سنت نبوی به دست راویانی گمنام و یا مستسخین، از طریق ادراج مضاف الیه نبوی، حاصل گردیده است. (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 879) طبیح عقیده این‌خاورشناس در اواخر قرن یک گویا عمر بن عبدالعزیز اولین فردی بود که از میان سنت‌های دیگر سنت پیامبر را برگزید، و در آن زمان بود که مفهوم سنت شروع به تحدید و تزییق کرد و از مفهوم گسترده‌ی خود که شامل اعمال پسندیده و ناپسند تمامی گذشتگان بود به اعمال پسندیده‌ی پیامبر میل کرد. (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 879) او در ادامه به این نکته اشاره می‌کند که در اواخر قرن دو، شافعی پرتو جدیدی بر سنت نبوی افکند و آن را به عنوان رکن دوم فقه اسلامی پس از قرآن قرار داد، او احادیث مرفوع^۱ را دیگر اقسام حدیث ترجیح داد و به همین جهت در کاربرد فقهی او سنت نیز معادل سنت نبوی، یعنی: اعمال پسندیده‌ی پیامبر، گردید. (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 879) او معتقد است در قرآن آیاتی که در آنها واژه‌ی سنت به کار رفته است، هیچ یک به معنای سنت نبوی نیست، و در تفاسیر متقدم نیز هیچ تلاشی برای ایجاد ارتباط میان سنت‌های به‌کار رفته در قرآن با سنت نبوی صورت نگرفته است. این شافعی بود که اولین کوشش‌ها در این راستا را به عرصه‌ی عمل آورد و در تلاش بود تا شواهدی کتبی برای نظریه‌ی خود، مبنی بر اینکه سنت می‌بایست به صورت خودکار با سنت نبوی برابر فرض شود، ارائه دهد.

۲-۲- ادله‌ی ینبل در تاریخ‌گذاری سنت نبوی در اواخر قرن نخست

بر اساس دیدگاه ینبل، مسلمانان معتقد هستند تاریخ احتمالی مبدا انحصار مفهوم سنت، از فعل پیامبر و صحابه در فعل پیامبر، سال ۲۵ ه.ق بوده است، این در حالی است که ینبل این پدیده را اواخر قرن یک تاریخ‌گذاری می‌کند. دیدگاه او بر دلایل زیر استوار است.

۱- حدیث مرفوع بنا بر دیدگاه اهل سنت عبارت است از حدیثی که به پیامبر یا یکی از صحابه‌ی ایشان برسد. (الصالح، ۲۱۵)

۲-۲-۱- وصیت عمر در بستر مرگ

ینبل بیان کرده است که عمر زمانی که در بستر مرگ بوده است چنین وصیت کرد: «در زمان مشکلات پیروان پیامبر باید به قرآن، مهاجران، انصار، اهل بادیه و اهل ذمه متوسل شوند.» ینبل در ادامه این نکته را متذکر می‌شود که: «مفهوم سنت به صورتی واضح در این برشماری موجود نیست، در حالی که ما انتظار داریم [این مفهوم] بلافاصله بعد از قرآن ذکر شود، به جای آن دو گروه اصلی از پیروان پیامبر را می‌یابیم. قابل تصدیق است که واگذاری مشکل به یکی از مهاجران یا انصار، آن‌گونه که عمر مسلمانان را به انجام آن پس از مرگش سفارش کرد، ممکن است منجر به ارائه‌ی راه‌حلی از سوی مهاجران یا انصار گردد که از مثال‌های پیامبر الهام گرفته شده است. اما این امکان نیز وجود دارد که مهاجر یا انصاری که از او سؤال شده است راه‌حلی بر مبنای رفتارهای بهنجار عموماً پذیرفته شده‌ی مهاجران و انصار ارائه دهد، و یا راه‌حلی براساس ارزیابی منصفانه‌ی خود از مسأله، به عبارت دیگر رأی خود، ارائه دهد. بنابراین نظرات و عقاید شخصی درباره‌ی این که چگونه یک مسلمان شایسته می‌بایست در شرایط خاص رفتار کند به‌وجود آمدند.» (Juynboll, Muslim tradition, 30-31) او در ادامه می‌نویسد: «اگر مفهوم سنت پیش از سال ۲۳ ه.ق، زمان وصیت عمر، منحصرأ با مفهوم سنت نبوی یکسان شده بود، عمر می‌بایست این اصطلاح را به کار می‌برد، نه مهاجران و انصار را که مفهومی وسیع‌تر بودند. به عبارت دیگر، اگر واژه‌ی سنت پیش از زمان وصیت عمر به وصف محدود [یعنی سنت نبوی] تبدیل شده بود، این که عمر عبارت سنت نبوی را به کار نبرد، حائز اهمیت است.» (Juynboll, Muslim tradition, 32) ینبل علاوه بر بررسی منقولات عمر، روایات نقل شده از دیگر خلفای چهارگانه را نیز بررسی می‌کند و نتایج زیر را گزارش می‌نماید: هیچ‌گونه کاربرد وسیعی از حدیث توسط ابوبکر وجود ندارد، و در طول خلافت ابوبکر احادیث نبوی و بیانات دیگر صحابه در آراء او تأثیری نداشتند و او بر احتجاجات شخصی خود تکیه داشته است. (Juynboll, Muslim tradition, 32) همچنین براساس تعدادی از گزارش‌های پراکنده در تمام منابع تاریخی عمر علاقه‌ای به انتشار احادیث درباره پیامبر نداشت، چه رسد به نوشتن آن. تنها تعداد محدودی گزارش وجود دارد که طی آن عمر به آراء پیامبر مراجعه کرده است. (Juynboll, Muslim tradition, 32) همچنین ینبل معتقد است بررسی دقیق روایاتی که ظاهراً توسط عثمان نقل شده‌اند نتایجی کم و بیش مشابه در پی دارد. اگر فردی به مطالعه شرح حال عثمان در طبقات ابن سعد پردازد، با فقدان کامل روایات

شرعی مواجه می‌شود. علیرغم این که او به عنوان یکی از معدود صحابه‌ای به شمار می‌رود که در موقعیت‌های گوناگون رأی شخصی‌اش درباره‌ی مسائل فقهی مورد سؤال قرار می‌گیرد. تعداد افرادی که ظاهراً از او روایت نقل کرده‌اند بسیار است، اما حتی یک روایت نبوی با مرجعیت او در طبقات ابن سعد فهرست نشده است، به استثنای حکم مشهور «من قال علیّ ما لم اقل...» لذا به نظر می‌رسد عثمان فقط بر نظر شخصی خود تکیه می‌کرد. اگر او از پیامبر الهام گرفته باشد این [امر] در طبقات نشان داده نمی‌شود. (Juynboll, Muslim tradition, 28) به همین ترتیب ینبل پس از بررسی روایات نبوی منقول از علی (ع) معتقد است در طول حیات مالک صدها روایت نبوی در عراق در گردش بوده است که به علی باز می‌گردد که هرگونه اثری از این روایات در مدینه به سختی یافت می‌شود. [این نکته] با فقدان تقریبی روایات علی [ع] در مؤطا نشان داده می‌شود. (Juynboll, Muslim tradition, 29) در آخر می‌توان گفت از بنا بر دیدگاه ینبل بر اساس منابع تاریخی متقدم چهار خلیفه‌ی اول بر اساس آراء شخصی خود رأی صادر می‌کردند، و تنها در موارد معدودی به سنت نبوی متمسک می‌شدند. همچنین در مؤطأ مالک، مسند حمیدی و مسند طیالسی تعداد محدودی حدیث نبوی از طریق چهار خلیفه‌ی نخست نقل شده است. اما در مجموعه‌های حدیثی عراقی تعداد این احادیث به تدریج رو به فزونی گذاشته است.

۲-۲-۲- صدور فتوی توسط صحابه و تابعین بر اساس رأی شخصی

دومین دلیلی که در راستای حصر مفهوم سنت نبوی در سنت آن هم در اواخر قرن نخست بیان شده است، وجود آراء شخصی صحابه و تابعین در مجموعه‌های حدیثی متقدم می‌باشد. ینبل بیان می‌کند: «جوامع حدیثی متقدم و دیگر آثار درباره‌ی علم حدیث، مملو از گزارشات فراوانی است که به صحابه یا تابعینی منسوب است که داوطلبانه راه حل‌هایی برای مشکلات عرضه شده به آنان ارائه می‌دادند. حتی اگر انتساب بسیاری از این گزارشات مورد تردید باشد، هیچ کس نمی‌تواند تاریخیت تمام آنها را رد کند. بسیاری از این نظرات شخصی طی سالیان باقی مانده‌اند و با نام یک صحابه یا تابعی مشخص شده و پیوند خورده‌اند. در حالی که تعداد بسیار دیگری وجود دارند - که بر پایه‌ی رأی و همچنین برگرفته از مثال‌های پیامبر یا صحابه و تابعین دیگر هستند - که در جوامع

این مسئله ریشه در این دیدگاه ینبل دارد که او شیعیان را از جمله گروه‌های تأثیرگذار در جعل حدیث و عراق را سرآمد حوزه‌های حدیثی در ساخت احادیث جعلی می‌داند. او بارها به این مسأله در کتاب حدیث اسلامی خود اشاره کرده است. نقد این عقیده را نک: معارف، مطالعات حدیثی در دوران معاصر ص ۸۵-۹۳: وضع و جعل حدیث.

ینبل در اینباره چنین می‌نویسد: «نظری بیافکنیم بر عبارات دقیقی که گویا او طی آن، درخواست خود را شکل داده است. آن گونه که در طبقات ابن‌سعد ضبط شده است عمر بن عبدالعزیز در حقیقت [ثبت موارد ذیل را] درخواست کرد: ۱- حدیث رسول الله، ۲- سنة ماضیه (توجه: سنت در این عبارت بدون شرطی معین بیان شده است.) و ۳- حدیث عمرة بنت عبدالرحمان (متوفی ۹۸ ه.ق یا ۱۰۰ ه.ق). می‌توان شماره‌های دو و سه را چنین تفسیر کرد که [این موارد] منحصرأً در بردارنده‌ی سنت نبوی نیستند، همچنین است شماره‌ی یک. به عبارت دیگر اگرچه عمر بن عبدالعزیز در تاریخ به عنوان مدافع سنت نبوی توصیف شده است، از سنت‌های دیگر منابع نیز غفلت نکرده است. این دیدگاه توسط نقل‌هایی از تراجم اختصاص داده شده به او اثبات می‌شود. به عنوان مثال ما در سیره‌ی عمر بن عبدالعزیز تألیف ابن‌عبدالحکیم، سخنی می‌یابیم که به او منتسب است: «سن رسول الله [ص] و ولایة الامر بعده سنن» که به روشنی (همچنان) تفسیر وسیعی را که به واژه‌ی سنت اختصاص داده شده است، نقل می‌کند. همچنین سخنی به او نسبت داده شده است که اگر او به جز قرآن و سنت پیامبر به موضوعات دیگر توجه نکرده بود: التی من رأی الناس، نمی‌توانست شرایط را خوب اداره کند. عمر بن عبدالعزیز در سال ۶۰، ۶۱ یا ۶۳ ه.ق متولد شده است، بنابراین می‌توان فرض کرد که در هرصورت او زودتر از سال ۸۰ ه.ق/۷۰۰ م و شاید کمی پس از آن شروع به تأکید بر دیدگاه خود در رابطه با سنت نبوی نکرده است. همان طور که در بالا اشاره شد، عمر بن عبدالعزیز بیش از هر حاکم پیش از خود، مصمم شده بود تا به سنت پیامبر جایگاهی به عنوان اصل راهنما اعطا کند، که در اهمیت نسبت به قرآن [در مرتبه‌ی] دوم باشد. او به عنوان نخستین نظریه‌پرداز سنت در نظر گرفته می‌شود. اما زمانی که او در سال ۹۹ خلیفه شد، بسیاری از فرمانداران او در ابتدا به این سیاست متعهد نشدند. بنابراین گویا او به والی خود در بصره، عدی بن اراط (متوفی ۱۰۲ ه.ق/۷۲۰ م) نوشت: «به من اطلاع داده شده است که تو از سنت‌های حجاج پیروی می‌کنی (آن تستن بسنن)... و نامه‌ی دیگری که او به یکی از والیان خود نوشت: «من به تو سفارش می‌کنم... تا از سنت پیامبر خدا پیروی کنی و ما أحدث المحدثون بعدة مما قد جرى سنته را رها کنی. این جمله‌ی آخر اشاره‌ای است بر این که او از نقش‌گاه مشکوک بدعت‌گذارانی که مانع بنیان نهادن سنت نبوی می‌شدند، آگاه بود. (حتی اگر به جای مُحدثون بخوانیم مُحدثون نیز این نکته صحیح به نظر نمی‌رسد)... علاوه براین، نباید درباره‌ی نقش خود عمر دوم در نقل روایات مبالغه شود. ما مسندی داریم که منحصرأً به تمام روایاتی

متأخر در قالب سخنان نبوی در آمده‌اند. گواه این پدیده ارجاعات بیشمار آثار رجالی متقدم و منابع دیگر به افرادی است که گزارشی از یک صحابه و یا تابعی را به طبقه‌ی سخن نبوی «رفع» می‌دهند.... جدای از ده‌ها راوی دیگر در جوامع کهن، می‌توان از لسان ابن حجر نام صدها نفر را که متهم به اقدامی مشابه هستند، گردآوری کرد. رفع در تمامی موارد به طبقه‌ی احادیث نبوی نرسیده است، اما در عمده‌ی موارد این چنین است و [این امر] بارها موضوع بحث در منابع متقدم بود.» (Juynboll, Muslim tradition, 32) او در ادامه می‌نویسد: «گسترش اسلام به عنوان یک دین به طور کلی، و احکام اسلامی به طور خاص، عمدتاً در دست افرادی بود که در کتب تراجم به عنوان فقها یا علما توصیف شده‌اند. زمانی که مشاجرات میان مردم بالا می‌گرفت، یا راه حلی برای مشکلات یک ماهیت کلی‌تر از هر حوزه‌ی زندگی مورد جست و جو قرار می‌گرفت، مردم به صورت کلی به حاکم مراجعه نمی‌کردند، بلکه از علما و فقها مشورت می‌خواستند. در طول ایامی که تعدادی از صحابه‌ی جوان پیامبر هنوز زنده بودند، گویا این صحابه مورد مشورت قرار می‌گرفتند. اگر این نظر بر مبنای قضاوت شخصی (رأی) بود، چنین صحابه‌ای معروف به فقیه می‌شد، و اگر او ترجیح می‌داد که مخاطب خود را به رأی صحابه‌ای دیگر یا نمونه‌ای تنظیم شده توسط پیامبر، که می‌توانست به عنوان سنت فرض شود، ارجاع دهد، این علم موجب کسب عنوان افتخارآمیز عالم می‌شد... بنابراین، در طول قرن نخست، اسلام می‌تواند با دو روش توسعه توصیف گردد: تمسک به قضاوت شخصی=عقل سلیم=رأی که با تحقیق و نقل سنت مخالف بود.» (Juynboll, Muslim tradition, 34) او معتقد است که آراء شخصی صحابه و تابعین در مجموعه‌های حدیثی متقدم، به مرور زمان در دیگر مجموعه‌ها به صورت‌های زیر انتقال داده شده است: الف) برخی از این آراء به نام خود صحابه در منابع ثبت شده‌اند. ب) برخی به عنوان حدیث نبوی در منابع ثبت شده‌اند. چرا که کتاب‌های رجال در مورد برخی افراد که قول صحابه و تابعین را رفع به پیامبر می‌کردند، گواهی داده‌اند. (Juynboll, Muslim tradition, 31-32)

۲-۲-۳- حصر مفهوم سنت نبوی در سنت توسط عمر بن عبدالعزیز

ینبل معتقد است که اولین فردی که عبارت سنت نبوی را به کار برد (Juynboll, Muslim tradition, 34) و اهتمام داشت تا سنت نبوی به عنوان منبع دوم در کنار قرآن باشد (Juynboll, Muslim tradition, 35)، عمر بن عبدالعزیز بود. معروف است که او به ابو بکر بن محمد بن عمرو بن حزم و ابن شهاب زهری فرمان داد تا هر آنچه از علم در اختیار دارند، مکتوب نمایند.

Downloaded from pdmag.info at 9:16 +0430 on Tuesday June 12th 2018

۳-۱- نقد روش حدیث‌پژوهی ینبل

همانگونه که پیشتر بیان شد روش حدیث‌پژوهی ینبل با اشکالاتی مواجه است که به شرح زیر به آنها اشاره می‌شود:

۳-۱-۱- عدم حجیت برهان سکوت

ینبل با تکیه بر برهان سکوت به بررسی منابع اسلامی می‌پردازد و معتقد است عدم وجود یک روایت در منابع تاریخی در برهه‌ای از زمان دال بر عدم وجود آن روایت در زمان مورد نظر است. او هنگامی که به بررسی روایات منقول از خلفای راشدین در مسندهای صحابه و کتاب ابن‌سعد می‌پردازد، عدم وجود نقل از این خلفا در منابع حدیثی را مساوی با عدم وجود احادیث منقول از آنان به صورت مطلق می‌داند و می‌نویسد: «صحیح است بگوییم که ابوبکر نمی‌تواند با حدیث در ابعاد وسیع شناخته شود. این امر نشان گر آن است که در دوران خلافت او مثال‌هایی که توسط پیامبر یا صحابه‌ی او تنظیم شده‌اند نقشی اساسی در تصمیم‌گیری ابوبکر ایفا نمی‌کنند. اگر این امر حقیقت نداشت، روایت بسیاری که به او منتسب است، چه این انتساب از نظر تاریخی صحیح باشد چه نباشد، در جوامع اقدمین یافت می‌شد.» (Juynboll, Muslim tradition, 25) او در بخشی از کتاب خود بر حجیت برهان سکوت اذعان دارد و چنین می‌نویسد: «گردآورندگان حدیث معمولاً تمام مطالبی را که از گذشتگان خود اخذ کرده بودند، در جوامع خود جمع می‌نمودند. در نتیجه این جوامع می‌بایست گزارش کاملی از مطالب موجود در منطقه و زمانی خاص تلقی شوند.» (Juynboll, Muslim tradition, 98) او در ادامه از این مطلب چنین نتیجه می‌گیرد که نبود مطلبی خاص در آن جوامع می‌تواند نکته‌ای مهم و درخور توجه برای تاریخ‌گذاری یا شناسایی خاستگاه آن مطلب در نظر گرفته شود. (Juynboll, Muslim tradition, 98) ینبل در استفاده از برهان سکوت احتمالاً متأثر از یوزف شاخت است که پیش از او از این قاعده استفاده کرده است. (تفصیل نک: معارف، مطالعات حدیثی در دوران معاصر، ۱۲۱-۱۲۲) اما هارالد موتسکی در نقد این دیدگاه می‌نویسد: «برهان مبتنی بر سکوت دو نقطه ضعف دارد: یکی نظری و دیگری عملی. از حیث نظری، این که کسی روایتی را به کار نبرده ممکن است دلایل متعددی داشته باشد؛ نبود روایت تنها یکی از آنها است. ساده‌ترین تبیین آن است که این شخص (تا آن زمان) از حدیث مورد بحث مطلع نبوده و قطعاً این بدین معنا نیست که آن روایت اصلاً وجود نداشته است. همچنین ممکن است آن شخص دلایلی داشته است که برای ما معلوم نیست و او را از ارجاع به آن روایت

اختصاص دارد که او در نقل آنها نقشی اساسی ایفا کرده است. این مسند در کل ۴۳ روایت مختلف دارد که به پیامبر باز می‌گردد. اسانید [این روایات] حالتی بسیار اولیه نشان می‌دهند و، براساس معیارهایی که در نقادی رجالی اخیر گسترش یافت، بخش عمده‌ی آنها ضعیف در نظر گرفته شده است. بیان این نظریه دشوار است که آیا این روایات، یا حداقل تعدادی از آنها، را می‌توان به عنوان سخنانی از نظر تاریخی اصیل که متعلق به پیامبر است، دانست یا نه.» (Juynboll, Muslim tradition, 38) در آخر باید گفت، ینبل بر مبنای دلایل فوق، روایاتی که پیش از دهه ۷۰-۸۰ ه.ق تاریخ‌گذاری می‌گردد و در آن‌ها عبارت سنت نبوی وجود دارد، را جعلی می‌داند، مانند پیمان نامه‌ی جنگ صفین و توصیه پیامبر به معاذ بن جبل. او درباره‌ی مورد اول معتقد است که جایگزینی مفهوم سنت با سنت نبوی در این پیمان‌نامه جعلی است. (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 879) وی در خصوص توصیه پیامبر به معاذ بن جبل نیز، همان‌گونه که پیشتر بیان شد، کل حدیث را جعلی می‌داند و می‌نویسد: «زمانی که یک حاکم در نخستین دوران اسلام قادر به آرام کردن منازعات نبود، این وظیفه در نهایت توسط یک قاضی به عهده گرفته می‌شد. آن قاضی چگونه این کار را انجام می‌داد؟ گزارشی مشهور، اما به احتمال زیاد جعلی، در این باره وجود دارد که پیامبر به معاذ بن جبل سفارش کرد که بر اساس قرآن، سنت نبوی و درک شخصی خود رأی نهایی را صادر کند، دلیلی که احتمال دارد این گزارش در دوران‌های بعد جعل شده باشد این است که مفهوم سنت نبوی، به عنوان یکی از اصول فقه اسلامی، مفهومی متأخر است و زودتر از اواخر قرن یک به وجود نیامده است.» (Juynboll, Muslim tradition, 78)

۳-۲- نقد روش حدیث‌پژوهی و دیدگاه‌های ینبل

ینبل همانند بسیاری از هم‌قطاران خود با استفاده از نقد تاریخی به بررسی منابع اسلامی می‌پردازد. با مطالعه‌ی آثار و دیدگاه‌های وی چنین به نظر می‌رسد که روش حدیث‌پژوهی وی با برخی اشکالات همراه است. همچنین در کنار نواقصی که بعضاً بر روش او وارد است، دیدگاه‌های او با مشکلاتی نیز روبرو است. مشکلاتی که با مطالعه‌ی دقیق منابع اسلامی نقص و یا نادرستی آنها قابل اثبات است. در ادامه بر آنیم تا ابتدا روش حدیث‌پژوهی این محقق را مورد بررسی قرار دهیم و سپس به کاوش در درستی و یا نادرستی دیدگاه‌های او بپردازیم.

بازداشته است. از حیث عملی نقطه ضعف استدلال شاخت و ینبل این است که در بسیاری موارد ما نمی‌دانیم که آیا منابع واقعا بحثی فقهی را منعکس کرده‌اند یا نه. این که جوامع روایات فقهی همچون انبار مهمات حاوی همه‌ی سلاح‌های مورد نیاز در مناقشات فقهی بوده‌اند یا اینکه صرفاً گزینش‌های شخصی گردآورنده‌ی روایات را در برداشته‌اند، امری نیست که بتوانیم با اطمینان کامل درباره‌اش اظهار نظر کنیم.» (Motzki, 214-215) او در ادامه در نقد دیدگاه ینبل می‌نویسد: «به نظر می‌رسد این پیش فرض محل تردید است، به ویژه با در نظر گرفتن این واقعیت که در طول قرن‌های دوم و سوم، احادیث عمدتاً نه با گردآوری نسخه‌های خطی جوامع پیشینان، بلکه از طریق سماع آنها در درس‌گفتارها و ثبت آنها تدوین شده‌اند، افزون بر این می‌توان فرض کرد که کتاب جامع هر شیخ حدیثی حاوی گزینش شخصی او از روایات بوده و نه لزوماً همه‌ی روایاتی که می‌دانسته است، و اینکه آن جامع حدیثی به مرور زمان تکمیل می‌شده است. این بدان معناست که همه‌ی روایان یک عالم لزوماً مجموعه‌های یکسانی از روایات را دریافت نکرده‌اند.» (Motzki, 217)

۳-۱-۲- تعمیم نتایج بر اساس شواهدی محدود

از جمله اشکالات روشی ینبل «تعمیم نتایج بررسی‌های شواهد محدود به کل قضیه‌ی مذکور» می‌باشد. او با این پیش فرض که صحابه بر اساس رأی و نظر شخصی خود حکم صادر می‌کردند، به بررسی منابع اسلامی می‌پردازد و حین برخورد با منابع، قلت استناد صحابه به روایات نبوی در برخی منابع را دلیل این امر بیان می‌دارد. به عنوان مثال او معتقد است: «ابوبکر نمی‌تواند با حدیث در ابعاد وسیع شناخته شود. این امر نشان‌گر آن است که در دوران خلافت او مثال‌هایی که توسط پیامبر یا صحابه‌ی او تنظیم شده‌اند نقشی اساسی در تصمیم‌گیری ابوبکر ایفا نمی‌کنند.» (Juynboll, Muslim tradition, 25) او پس از بررسی روایات منقول از دیگر خلفا بیان می‌کند: «تا اینجا یک الگو مشخص است. یک منبع تاریخی اصلی سه خلیفه‌ی نخست را [چنین] به تصویر می‌کشد که آنها عمدتاً بر نظرات شخصی خود تکیه می‌کردند و هنگامی که ظاهراً به پیروی از یک نمونه‌ی به کار گرفته شده توسط پیامبر (ص) متوسل می‌شدند، شواهد بسیار اندکی ارائه می‌دادند. در مؤطا مالک و مسند حمیدی، که هم‌زمان با مسند طیالسی گردآوری شده است، تعداد روایات نبوی که به آنان منتسب است بسیار اندک است.» (Juynboll, Muslim tradition, 28) همان‌گونه که مشاهده می‌گردد این حدیث‌پژوه با بررسی تعداد معدودی از منابع اسلامی مانند طبقات ابن‌سعد، مؤطا مالک، مسند حمیدی، مسند طیالسی و مسند احمد بن

حنبل، پس از مشاهده‌ی قلت روایات منقول از خلفا در این منابع، نتیجه‌ای کلی ارائه می‌دهد که خلفا فقط بر رأی شخصی خود تکیه داشته‌اند نه بر مثال‌ها و روایات نبوی.

۳-۱-۳- نادیده گرفتن شواهد مخالف

در منابع اسلامی گزارشات و شواهد فراوانی وجود دارد که نشان دهنده‌ی رواج عبارت «سنت نبوی» و استشهاد به سنت پیامبر (ص) در صدر اسلام است.

۱- در برخی منابع روایی می‌توان به روایاتی دست یافت که طی آنها پیامبر (ص) با تعبیر «سنت رسول الله» یا «سنتی» به سنت خود ارجاع داده‌اند:

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لَمَّا بَعَثَ مُعَاذًا إِلَى الْيَمَنِ قَالَ لَهُ: كَيْفَ تَقْضِي إِنْ عَرَضَ لَكَ قَضَاءٌ؟ قَالَ: أَقْضِي بِكِتَابِ اللَّهِ قَالَ: فَإِنْ لَمْ تَجِدْهُ فِي كِتَابِ اللَّهِ؟ قَالَ: أَقْضِي بِسُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ: فَإِنْ لَمْ تَجِدْهُ فِي سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ؟ قَالَ: أَجْتَهِدُ رَأْيِي لَا أَلُو قَالَ: فَضَرَبَ بِيَدِهِ فِي صَدْرِي وَقَالَ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي وَفَّقَ رَسُولَ رَسُولِ اللَّهِ لِمَا يَرْضَى رَسُولُ اللَّهِ.» (طیالسی، ۴۵۴/۱؛ دارمی، ۲۶۷/۱)

«قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: عَمَلٌ قَلِيلٌ فِي سُنَّةٍ، خَيْرٌ مِنْ عَمَلٍ كَثِيرٍ فِي بِدْعَةٍ، وَمَنْ اسْتَنَّ بِي فَهُوَ مِنِّي، وَمَنْ رَغِبَ عَن سُنَّتِي فَلَيْسَ مِنِّي» (ازدی، ۲۹۱/۱).

«قال سعيد بن المسيب: أن نقرأ من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم فيهم علي بن أبي طالب، وعبد الله بن عمرو لما تبتلوا وجلسوا في البيوت، واعتزلوا النساء، وهموا بالخصاء، وأجمعوا لقيام الليل، وصيام النهار، بلغ ذلك النبي صلى الله عليه وسلم فدعاهم، فقال: أما أنا فانا أصلي وأنا، وأصوم وأفطر، وأتزوج النساء، فمن رغب عن سنتي فليس مِنِّي» (صنعانی، ۱۶۷/۶)

موارد فوق تنها نمونه‌هایی از تعداد کثیر روایاتی است که در بردارنده‌ی عبارت «سنت نبوی» هستند، بنابراین به منظور دوری از اطاله‌ی کلام به ذکر همین مقدار بسنده می‌کنیم.

۲- طبق شواهد دیگری برخی از صحابه از جمله ابوبکر، عمر، عثمان و.. تعبیر «سنت رسول

الله» را در سخنان خود به کار برده‌اند، مانند:

الْأَمْرَيْنِ شَيْئًا: إِنَّ شَيْئًا أَنْ تَجْتَهِدَ بِرَأْيِكَ ثُمَّ تَقَدَّمَ فَتَقَدَّمَ، وَإِنْ شَيْئًا أَنْ تَتَأَخَّرَ، فَتَأَخَّرَ، وَلَا أَرَى التَّأَخَّرَ إِلَّا خَيْرًا لَكَ» (دارمی، ۱/۲۶۵).^۱

موارد فوق تنها نمونه‌های معدودی از روایات بی‌شماری است که در آنها رسول‌الله (ص) و صحابه‌ی ایشان با استفاده از تعابیر متفاوت به سنت نبوی استشهد کرده‌اند. تمامی این روایات حاکی از رواج استناد به سنت پیامبر (ص) و کاربرد عبارت «سنت نبوی» است. حال مشخص نیست ینبل به چه دلیل انبوهی از این قسم روایات را نادیده گرفته است. آیا او با این حجم کثیر روایات برخورد نکرده است؟ یا تمامی این روایات از نظر او غیر معتبر و غیر قابل استناد بودند؟!^۲

نتیجه‌گیری همسو با پیش فرض‌ها

بر اساس دیدگاه ینبل، واژه‌ی سنت در زمان پیامبر (ص) و پس از رحلت ایشان هنوز به معنای اصطلاحی آن که همان «قول، فعل و تقریر پیامبر (ص)» است، منحصر نشده بود و در معنای لغوی خود به کار می‌رفت. به همین دلیل است که در بسیاری از روایات واژه‌ی سنت بدون هیچ مضاف‌الیه‌ای بیان شده است. و این امر موجب شده است نتوان به دیدگاهی قاطع مبنی بر اینکه سنت مذکور سنت نبوی است یا سنت فردی دیگر دست یافت: «روی هم رفته اگرچه گاه مفهوم سنت نبوی در نخستین منابع به چشم می‌خورد، لیکن در اکثر قریب به اتفاق موارد صرفاً سنت، به همراه یا بدون هرگونه شرط معین، یافت می‌شود، حال آن که متن [مورد نظر] این نکته را روشن نمی‌کند که سنت مورد بحث به چه کسی و یا چه محدوده‌ای منتسب است.» (Juynboll, Muslim tradition, 33)

مضاف‌الیه‌ای غیر «نبوی» ارائه شده است: مانند نامه‌ای که عمر بن عبدالعزیز به کارگزار خود نوشت و طی آن او را از پیروی از سنت حجاج منع کرد. در واقع پیش فرض ینبل مبنی بر اینکه سنت در اواخر قرن یک در سنت نبوی منحصر شد منجر به این شده است که او طیف وسیعی از روایات را،

«عَنِ الْحَسَنِ، أَنَّ أَبَا بَكْرٍ الصِّدِّيقَ خَطَبَ فَقَالَ: أَمَا وَاللَّهِ مَا أَنَا بِخَيْرِكُمْ، وَلَقَدْ كُنْتُ لِمَقَامِي هَذَا كَارِهَاً، وَلَوْ دِدْتُ لَوْ مَنْ يَكْفِينِي فَتَطْنُونَ أُنِّي أَعْمَلُ فِيكُمْ سُنَّةَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، إِذَا لَا أَقُومُ لَهَا، إِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يَعْصِمُ بِالْوَحْيِ، وَكَانَ مَعَهُ مَلَكٌ، وَإِنَّ لِي شَيْطَانًا يَعْتَرِينِي، فَإِذَا غَضِبْتُ فَاجْتَنِبُونِي، لَا أُوْثِرُ فِي أَشْعَارِكُمْ، وَلَا أَبْشَارِكُمْ إِلَّا فَرَاغُونِي، فَإِنْ اسْتَقَمْتُ فَأَعِينُونِي، وَإِنْ زَغْتُ فَقَوِّمُونِي...» (ازدی، ۱۱/۳۳۶)

«عَنْ قَبِيصَةَ بِنِ دُوَيْبٍ؛ أَنَّهُ قَالَ: جَاءَتِ الْجَدَّةُ إِلَى أَبِي بَكْرٍ الصِّدِّيقِ تَسْأَلُهُ مِيرَاثَهَا. فَقَالَ لَهَا أَبُو بَكْرٍ: مَا لَكَ فِي كِتَابِ اللَّهِ شَيْءٌ. وَمَا عَلِمْتُ لَكَ فِي سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، شَيْئًا. فَارْجِعِي حَتَّى أَسْأَلَ النَّاسَ. فَسَأَلَ النَّاسَ. فَقَالَ الْمُغِيرَةُ بْنُ شُعْبَةَ: حَضَرْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، أَعْطَاهَا السُّدُسَ. فَقَالَ أَبُو بَكْرٍ: هَلْ مَعَكَ غَيْرُكَ؟ فَقَامَ مُحَمَّدُ بْنُ مَسْلَمَةَ الْأَنْصَارِيُّ، فَقَالَ مِثْلَ مَا قَالَ الْمُغِيرَةُ. فَأَنْفَذَهُ لَهَا أَبُو بَكْرٍ الصِّدِّيقُ.» (مالک بن انس، ۳/۷۳۲)

«عَنْ يَوْسُفَ بْنِ مَهْرَانَ، قَالَ: خَطَبَنَا ابْنُ عَبَّاسٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا عَلَى مَنبَرِ الْبَصْرَةِ فَقَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ عَمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ قَامَ فِينَا فَقَالَ: يَا أَيُّهَا النَّاسُ أَلَا إِنَّ الرَّجْمَ حَدٌّ مِنْ حُدُودِ اللَّهِ فَلَا تُخَدَعْنَ عَنْهُ فَإِنَّهُ فِي كِتَابِ اللَّهِ وَسُنَّةِ نَبِيِّكُمْ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَقَدْ رَجِمَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وَرَجِمَ أَبُو بَكْرٍ وَرَجِمَتْ» (طیالسی، ۱/۲۹)

«عَنْ مُغِيرَةَ، قَالَ: ذَكَرْتُ لِإِبْرَاهِيمَ حَدِيثَ فَاطِمَةَ بِنْتِ قَيْسٍ، فَقَالَ إِبْرَاهِيمُ: قَالَ عَمَرُ: لَا نَدْعُ كِتَابَ اللَّهِ وَسُنَّةَ رَسُولِهِ لِقَوْلِ امْرَأَةٍ لَا نَذَرِي حَفِظْتُ أَوْ نَسِيتُ» (ابن ابی شیبہ، ۴/۱۳۶)

در منابع روایی گزارشی وجود دارد که بر اساس آن عمر بن الخطاب به شریح قاضی نامه‌ای نگاشته است و در آن به شریح دستور داده است که ابتدا بر اساس قرآن و سپس سنت پیامبر (ص) حکم کند: «عَنْ شَرِيحٍ، أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ كَتَبَ إِلَيْهِ: إِنْ جَاءَكَ شَيْءٌ فِي كِتَابِ اللَّهِ، فَاقْضِ بِهِ وَلَا تَلْتَفِتْكَ عَنْهُ الرَّجَالُ، فَإِنْ جَاءَكَ مَا لَيْسَ فِي كِتَابِ اللَّهِ فَانظُرْ سُنَّةَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَاقْضِ بِهَا، فَإِنْ جَاءَكَ مَا لَيْسَ فِي كِتَابِ اللَّهِ وَلَمْ يَكُنْ فِيهِ سُنَّةٌ مِنْ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، فَانظُرْ مَا اجْتَمَعَ عَلَيْهِ النَّاسُ فَخُذْ بِهِ، فَإِنْ جَاءَكَ مَا لَيْسَ فِي كِتَابِ اللَّهِ وَلَمْ يَكُنْ فِي سُنَّةِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَلَمْ يَتَكَلَّمْ فِيهِ أَحَدٌ قَبْلَكَ. فَاخْتَرِ أَيَّ

۱- نمونه‌های دیگر را نک: طبری، ۴/۲۳۸؛ حاکم نیشابوری، ۳/۳۴۳؛ ابن ابی شیبہ، ۳/۱۸۳؛ دارمی، ۱/۲۶۹؛ ابن شیبہ، ۴/۱۱۶؛ همو، ۳/۱۱۳۵.

۲- در نقد دیدگاه ینبل در این مقاله تلاش بر آوردن نمونه‌هایی روایی موجود در منابع اهل سنت بوده که در آنها واژه «سنت رسول‌الله» یا «سنتی» از قول رسول خدا (ص) به کار رفته است، چون منابع اهل سنت بیشتر در دسترس خاورشناسان قرار دارد. اما در منابع شیعه خصوصاً الکافی کلینی روایات زیادی وجود دارد که در آن امامان باقر و صادق علیهما السلام از سنت پیامبر (ص) به عنوان شیعیان کتاب خدا نام برده و همه‌جا مردم را به رجوع به آن سفارش کرده‌اند. جهت نمونه نک: کلینی، الکافی، ۱/۵۶-۵۷. ضمناً صدور این روایات حداقل ۵۰ سال قبل از ظهور شافعی است که ینبل در ادعای خود معتقد به رواج اصطلاح «سنت نبوی» توسط شافعی است.

رنگ‌تر، نکته‌ای که موجب شده ینبل به اشتباه تصور نماید که کثرت فتاوی هر فرد در طبقات ابن‌سعد دلیلی بر کثرت احتجاجات شخصی او است.

۳-۲- نقد دیدگاه‌های ینبل در خصوص جایگاه سنت در اسلام

برخی دیدگاه‌های ینبل در خصوص جایگاه سنت در اسلام دارای نواقصی است که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

۳-۲-۱- سنت رکن دوم اسلام

همان‌گونه که پیش‌تر بیان شد ینبل معتقد است در اواخر قرن یک گویا عمر بن عبدالعزیز اولین فردی بود که از میان سنت‌های دیگر سنت پیامبر را برگزید، و در آن زمان بود که مفهوم سنت شروع به تحدید و تضییق کرد و از مفهوم گسترده‌ی خود که شامل اعمال پسندیده و ناپسند تمامی گذشتگان بود به اعمال پسندیده‌ی پیامبر میل کرد. (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 879) او در ادامه به این نکته اشاره می‌کند که در اواخر قرن دو، شافعی نور جدیدی بر سنت نبوی افکند و آن را به عنوان رکن دوم فقه اسلامی پس از قرآن قرار داد^۱، او احادیث مرفوع را ترجیح داد و به همین جهت سنت معادل سنت نبوی، یعنی: اعمال پسندیده‌ی پیامبر، گردید. (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 879) این در حالیست که اگر به قرآن و روایات مراجعه کنیم متوجه خواهیم شد که این قرآن بود که نخستین بار به سنت پیامبر جایگاهی پس از خود بخشید و تبعیت از رسول (ص) و سنت او را امری ضروری عنوان کرد. در کنار آیات بسیاری که در این باره در قرآن وجود دارد می‌توان روایات کثیری مبنی بر اهمیت سنت به عنوان رکن دوم فقه اسلامی به دست آورد، که در ادامه به آنها اشاره می‌شود.

۳-۲-۱-۱- اعتبار سنت نبوی بر اساس قرآن

در قرآن آیات بسیاری وجود دارد که به اهمیت سنت نبوی و لزوم تبعیت از آن اشاره دارد، همچنین عدم پیروی از رسول اکرم (ص) موجب دخول در آتش جهنم و غضب پروردگار عنوان شده است. بر اساس این آیات مومنین می‌بایست هنگام جدال و منازعه جهت حل قضیه به سنت

که پیشتر به نمونه‌هایی از آن اشاره شد، بدون ارائه‌ی هیچ دلیل موجهی نادیده انگارد و برخی روایات دیگر را، مانند توصیه‌ی پیامبر (ص) به معاذ بن جبل و همچنین پیمان‌نامه‌ی جنگ صفین که در آنها عبارت سنت نبوی به کار رفته است، جعلی تلقی نماید. او می‌نویسد: «در متقدم‌ترین مدارک اسلامی موجود که در آن واژه‌ی سنت مکرر ظهور دارد، همواره می‌بایست این احتمال را داد که برابری سنت با سنت نبوی به دست روایانی گمنام و یا مستسخین، از طریق ادراج غیر قابل ردیابی مضاف الیه نبوی، حاصل گردیده است.» (Juynboll, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, 10, 879) آنکه تمام روایاتی که در آنها به سنت پیامبر استناد شده است حاکی از رواج عبارت سنت نبوی در دوران حیات حضرت رسول (ص) و پس از رحلت ایشان است. تعداد این روایات به قدری زیاد است که جعلی خواندن تمام آنها دور از ذهن است. اما ینبل صرفاً بر مبنای پیش فرض خود و بدون ارائه‌ی هیچ دلیل موجه دیگری بخش عظیمی از روایات را جعلی و نامعتبر خوانده است.

۳-۱-۱-۵- اصل قرار دادن منابع غیر روایی جهت بررسی روایات

همان‌گونه که پیشتر بیان شد، ینبل جهت بررسی روایات منقول از صحابه و خلفا در ابتدا به بررسی تعداد روایات منقول از این افراد در کتاب طبقات ابن‌سعد می‌پردازد و پس از آن به تعداد معدودی جامع روایی مانند مؤطا مالک، مسند حمیدی، مسند طیالسی و مسند احمد بن حنبل مراجعه می‌نماید. او در بررسی‌های خود برای طبقات ابن‌سعد ارجحیت قائل است و قلت روایات در این منبع را دلیلی بر اجتهاد صحابه و خلفا بر اساس رأی و نظر شخصیشان می‌داند. حال آنکه باید متذکر شد کتاب طبقات ابن‌سعد در زمره‌ی کتب تراجم و طبقات است، و نحوه‌ی نقل روایت در این کتاب با جوامع روایی متفاوت است. ابن‌سعد در کتاب طبقات حین نگارش ترجمه‌ی هر فرد صرفاً بر اطلاعات مرتبط با شخص مورد نظر تمرکز داشته است نه بر روایات نبوی منقول از او. در واقع ابن‌سعد گاه روایات نبوی نقل شده از هر فرد را بیان می‌دارد اما درصدد نبوده تا تمامی روایات موجود را، که از آن راوی نقل شده است، در کتاب خود بیان کند. اما در جوامع حدیثی روند نقل روایت کاملاً برعکس است. در این دسته از کتب ارجحیت با روایات نبوی منقول از هر راوی است و به ندرت روایاتی درباره‌ی اطلاعات مرتبط با شخصیت و زندگی راوی بیان می‌گردد. با توجه به این نکته، پر واضح است که چرا در کتاب طبقات ابن‌سعد روایات نبوی منقول از خلفای راشدین و دیگر اصحاب کم‌رنگ است و اطلاعاتی درباره‌ی نظرات و فتاوی شخصی آنان پر

صادر کرد که خلفا همواره بر مبنای آراء و نظرات شخصی خود حکم می‌کردند، همچنین اند صحابه‌های دیگر.

۳-۲-۳- درک نادرست از برخی روایات

ینبل در مطالعات خود درک نادرستی از برخی روایات دارد که در ادامه به برخی از آن‌ها اشاره می‌گردد:

۳-۱-۳-۱- وصیت عمر

یکی از دلایلی که ینبل برای تاریخ‌گذاری مفهوم «سنت نبوی» ارائه می‌دهد وصیت عمر حین مرگ است. او معتقد است که عمر مردم را جهت دریافت احکام دینی، پس از قرآن، به مهاجرین و انصار هدایت می‌کند، او معتقد است: «اگر مفهوم سنت پیش از سال ۲۳ ه.ق، زمان وصیت عمر، منحصر با مفهوم سنت نبوی یکسان شده بود، عمر می‌بایست این اصطلاح را به کار می‌برد، نه مهاجران و انصار را که مفهومی وسیع‌تر بودند. به عبارت دیگر، اگر واژه‌ی سنت پیش از زمان وصیت عمر به وصف محدود [یعنی سنت نبوی] تبدیل شده بود، این که عمر عبارت سنت نبوی را به کار نبرد، حائز اهمیت است.» (Juynboll, Muslim tradition, 32) به نظر می‌رسد ینبل درک درستی از این گزارش حاصل نکرده است، چرا که این جریان در منابع حدیثی به صورت زیر وارد شده است: «... أَوْصَى الْخَلِيفَةَ مِنْ بَعْدِي بِتَقْوَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ ، وَأَوْصِيَهُ بِالْمُهَاجِرِينَ الْأَوْلِيَانِ الَّذِينَ أَخْرَجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ وَأَمْوَالِهِمْ ، أَنْ يَعْرِفَ لَهُمْ حَقَّهُمْ ، وَيَحْفَظَ لَهُمْ حُرْمَتَهُمْ ، وَأَوْصِيَهُ بِالْأَنْصَارِ خَيْرًا أَنْ يَقْبَلَ مِنْ مُحْسِنِهِمْ ، وَيَتَجَاوَزَ عَنْ مُسِيئَتِهِمْ ، وَأَوْصِيَهُ بِالْأَهْلِ الْأَمْصَارِ خَيْرًا فَإِنَّهُمْ رِذَّةُ الْإِسْلَامِ ، وَعَظِظُ الْعُدُوِّ وَجِبَابَةُ الْمَالِ لَا يُوْخَذُ مِنْهُمْ إِلَّا فَضْلُهُمْ عَنْ رِضَى مِنْهُمْ ، وَأَوْصِيَهُ بِالْأَعْرَابِ خَيْرًا؛ فَإِنَّهُمْ أَصْلُ الْعَرَبِ وَمَادَّةُ الْإِسْلَامِ ، أَنْ يُوْخَذَ مِنْ حَوَائِشِي أَمْوَالِهِمْ فَيَرُدُّ عَلَى فُقَرَائِهِمْ ، وَأَوْصِيَهُ بِذِمَّةِ اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ وَذِمَّةِ رَسُولِهِ أَنْ يُوفِيَ لَهُمْ بِعَهْدِهِمْ ، وَأَنْ يُقَاتَلَ مِنْ وَرَائِهِمْ وَلَا يَكْلَفُوا إِلَّا طَاقَتَهُمْ»^۱ (البخاری، ۱۵/۵؛ اجری بغدادی، ۱۹۲۰/۴؛ ابن حبان، ۳/

می‌دانید چرا همراه شما آمده‌ام؟ گفتیم از جهت احترام و تکریم آمده‌ای گفت: علاوه بر آن نظر دیگری داشتم و آن اینکه شما به شهری عزیمت می‌کنید که ظنین قرآن مردمانش همچون صدای زنبوران عسل به گوش می‌رسد. مبدا با نقل حدیث پیامبر (ص) آنان را از قرآن بازدارید نقل حدیث را کم کنید و من (در ثواب آن با شما شریکم. چون قرظۀ به عراق رسید مردم به او گفتند حدیثی برای ما نقل کن و او در پاسخ گفت: عمر ما را از این کار نهی کرده است.) (ذهبی، ۱/۱۲؛ معارف، تاریخ عمومی حدیث، ۷۰) در منابع گزارشی وجود دارد که راوی به ممنوعیت نقل روایت اشاره می‌کند اما از واضع این حکم سخنی به میان نمی‌آورد: «حَدَّثَنَا أَبُو دَاوُدَ قَالَ: حَدَّثَنَا هِشَامٌ، عَنْ قَتَادَةَ، عَنْ شَهْرِ بْنِ حَوْشَبٍ، قَالَ: أَتَى عَبْدُ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ وَنُوفًا فَقَالَ: حَدَّثْتُ، فَإِنَّا، قَدْ نَهَيْتَنَا عَنْ الْحَدِيثِ، فَقَالَ: مَا كُنْتُ لِأُحَدِّثَ وَعِنْدِي رَجُلٌ مِنْ أَصْحَابِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مِنْ قُرَيْشٍ...» (طیالسی، ۴/۹۴؛ ابن حنبل، ۱۱/۵۴۲) این روند در زمان عثمان نیز ادامه داشت. ابوریة در کتاب اضواء علی السنة المحمدية به نقل از ابن سعد بیان می‌کند که عثمان بر روی منبر اعلام کرد: «برای کسی جایز نیست که به نقل حدیثی پردازد جز آنکه در زمان ابوبکر و یا عمر شنیده شده باشد.» (ابوریة، ۳۴؛ مالک بن انس، ۳/۷۳۲) از طرف دیگر اگر فردی به یک روایت نبوی استناد می‌نمود می‌بایست شاهد برای سماع آن روایت از پیامبر (ص) معرفی می‌کرد، امری که موجب شد اکثر صحابه از نقل حدیث منصرف شوند. ذهبی گزارش می‌کند: «ابن شهاب از قبیصة بن ذویب روایت کرد: پیرزنی به سوی ابوبکر آمد و از او ارث خود را درخواست کرد، ابوبکر گفت: من برای تو چیزی در کتاب خدا نمی‌یابم و نمی‌دانم رسول الله (ص) روایتی [در این باره] برای تو نقل کرده است یا نه، سپس از مردم پرسید. مغیره برخاست و پاسخ گفت: من در محضر رسول الله بودم، یک ششم به او دهمید. ابوبکر به او گفت: آیا فردی با توست؟ محمد بن مسلمة به مانند آن شهادت داد و ابوبکر حکم ارث او را تنفیذ کرد.» (ذهبی، ۱/۹) با توجه به شواهد ارائه شده کاملاً روشن است که چرا خلفا از نقل حدیث نبوی و استناد به آن حین صدور فتوی خودداری می‌کردند، چرا که خود واضع حکمی بودند که طی آن تمام مسلمانان می‌بایست از نقل روایت خودداری نمایند. این امر لزوماً بدین معنا نیست که ابوبکر، عمر و عثمان اغلب با تکیه بر آراء شخصی خود حکم می‌دادند، بلکه با توجه به اجتناب آنان از نقل روایت، حکم خود را مستند به روایت نبوی نمی‌کردند. البته در برخی موارد شاید چنین امری رخ داده باشد که آنها صرفاً با تکیه بر بینش خود به صدور فتوی و حکم پرداخته باشند، اما نمی‌توان با شواهدی محدود حکمی کلی

^۱ به حلیة پس از خود وصیت می‌کنم تقوای الهی پیشه کند، حق مهاجرین که از سرزمین‌ها و اموالشان محروم شده‌اند به جا آورد، و حرمت آنها را حفظ نماید، همچنین به او وصیت می‌کنم که نیکویی‌های انصار را بپذیرد و از بدی‌های آنان بگذرد، درباره‌ی شهرنشینان به او وصیت می‌کنم با آنان به نیکویی رفتار کند، چرا که آنها یاوران اسلام و مایه‌ی غیظ دشمنان هستند و

۱۵ و ۵۴). عمر در این گزارش درباره‌ی نحوه‌ی تعامل با مهاجرین، انصار، اهل بادیه و اهل ذمه به خلیفه‌ی بعدی سفارش می‌کند و توصیه‌هایی ارائه می‌دهد، نه این‌که مردم را به این افراد ارجاع دهد تا پس از او به این افراد برای درک دین خود متوسل شوند.

۳-۱-۳-۲- فرمان عمر بن عبدالعزیز

همانگونه که پیشتر بیان شد ینیل معتقد است در فرمانی که عمر بن عبدالعزیز به ابن حزم جهت نگارش حدیث داده است، عبارت «سنت نبوی» به کار نرفته است و به جای آن فرمان مکتوب کردن حدیث عمره بنت عبدالرحمن عنوان شده است. او می‌نویسد: «آن گونه که در طبقات ابن سعد ضبط شده است عمر بن عبدالعزیز در حقیقت [ثبت موارد ذیل را] درخواست کرد: ۱- حدیث رسول الله، ۲- سنة ماضیه (توجه: سنت در این عبارت بدون شرطی معین بیان شده است.) و ۳- حدیث عمره بنت عبدالرحمان (متوفی ۹۸ه.ق یا ۱۰۰ه.ق). می‌توان شماره‌های دو و سه را چنین تفسیر کرد که این موارد منحصرأ در بردارنده‌ی سنت نبوی نیستند، همچنین است شماره‌ی یک.» (Juynboll, Muslim tradition, 34) اصل گزارش به صورت زیر است: «أَنْظُرُ مَا كَانَ مِنْ حَدِيثِ رَسُولِ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - أَوْ سُنَّةِ مَاضِيَةٍ أَوْ حَدِيثِ عَمْرَةَ بِنْتِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ فَكَتَبْتُ فَإِنِّي قَدْ خِفْتُ دُرُوسَ الْعِلْمِ وَذَهَابَ أَهْلِهِ. أَخْبَرْتُ عَنْ شُعْبَةَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ قَالَ: قَالَ لِي عُمَرُ بْنُ عَبْدِ الْعَزِيزِ مَا بَقِيَ أَحَدٌ أَعْلَمُ بِحَدِيثِ عَائِشَةَ مِنْهَا. يَعْنِي عَمْرَةَ. قَالَ: وَكَانَ عُمَرُ يُسْأَلُهَا...» (ابن سعد، ۲/۲۹۵) ینیل معتقد است موارد بیان شده در این فرمان منحصرأ در بردارنده‌ی سنت نبوی نیستند، این در حالی است که مقصود از «حدیث رسول الله» همان «سنت رسول الله» است. همچنین باید در نظر داشت فرمان عمر جهت نگارش حدیث عمره بنت عبدالرحمن به این معنا نیست که سنت‌هایی که توسط او پایه گذاری شده است گردآوری گردد، بلکه مقصود این است که روایات نبوی که نزد عمره قرار دارد جمع آوری گردد، عبارت «ما بقى أحد أعلم بحديث عائشة من عمرة» گویای آن است که عمره نزد عمر بن عبدالعزیز فردی آگاه به سنت نبوی است و به همین منظور عمر بن عبدالعزیز ابن حزم را به او

ارجاع داده است. ابن حجر در تهذیب بیان کرده است که عمره در آغوش عائشه رشد یافت، (ابن حجر العسقلانی، ۱۲/۴۳۸) و به همین دلیل آگاهی او نسبت به احادیث نبوی منقول از عائشه بیشتر از دیگران بود و همین امر سبب ارجاع ابن حزم به او بود.

و نکته آخر آنکه در متن فرمان عمر بن عبدالعزیز که دارمی نقل کرده عبارت حدیث رسول خدا(ص) و سنن او هر دو روایت شده است به این صورت که: «انظر ما كان من حديث رسول الله او سننه فاكتهبه فاني قد خفت دروس العلم و ذهاب العلماء» (دارمی، ۱/۱۲۶).

مسئولین اخذ مالیات جز اضافه اموال آنها را در صورت رضایتشان از آنان طلب نکنند، درباره‌ی اهل بادیه به او وصیت می‌کنم که به نیکی با آنان رفتار کند چرا که آنها ریشه عرب و اسلام هستند، از اضافات مال آنها مالیات بگیرد و به فقرای خودشان باز گرداند و درباره‌ی اهل ذمه به او وصیت می‌کنم که به عهد با آنان پایبند باشد و با آنان جنگ نکند و فراتر از طاقتشان به آنها تکلیف نسازد.

کتابشناسی

- ۱- قرآن کریم
- ۲- ابن ابی شیبۀ، کتاب المصنف فی الأحادیث والآثار، محقق: الحوت، کمال یوسف؛ مکتبة الرشد، الریاض، اول، ۱۴۰۹ق.
- ۳- ابن حجر العسقلانی، أحمد بن علی، تهذیب التهذیب، مطبعة دائرة المعارف النظامیة، الهند، اول، ۱۳۲۶ق.
- ۴- ابن سعد، أبو عبد الله محمد، الطبقات الكبرى، تحقیق: عطا، محمد عبد القادر، دار الکتب العلمیة، بیروت، اول، ۱۴۱۰ ق - ۱۹۹۰ م
- ۵- همو، الجزء المتمم لطبقات ابن سعد، تحقیق: عبد العزيز عبد الله السلومی، مکتبة الصدیق، الطائف، بی‌نا، ۱۴۱۶ق.
- ۶- ازدی، معمر بن ابی عمرو راشد، الجامع، محقق: الأعظمی، حبیب الرحمن؛ المجلس العلمی، توزیع المکتب الإسلامی پاکستان، بیروت، دوم، ۱۴۰۳ق.
- ۷- آقایی، سید علی، تاریخ‌گذاری روایات بر مبنای تحلیل اسناد نقد و بررسی روش شناسی خوتیرینبل، علوم حدیث، پاییز ۱۳۸۵ - شماره ۴۱، صص ۱۶۸-۱۴۵
- ۸- همو، حلقه‌ی مشترک و پیوند آن با اصطلاحات حدیثی، تاریخ و تمدن اسلامی، بهار و تابستان ۱۳۹۱، شماره‌ی ۱۵، صص ۵۹-۹۸
- ۹- همو، مواجهه‌ی مسلمانان با پدیده‌ی «رشد وارونه‌ی سندها»، صحیفه مبین، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، شماره‌ی ۴۸، صص ۱۷۵-۲۰۲
- ۱۰- همو، از میان رساله‌ها: تاریخ‌گذاری روایات اسلامی بر پایه‌ی اسناد و متن تحلیل مقدمات و روش‌ها، کتاب ماه دین، دی ۱۳۹۱، شماره ۱۸۳، صص ۸۰-۸۷
- ۱۱- اجری بغدادی، أبو بکر محمد بن حسین بن عبد الله، الشریعة، محقق: دمیجی، عبد الله بن عمر بن سلیمان؛ دارالوطن، الریاض، دوم، ۱۴۲۰ق - ۱۹۹۹م.
- ۱۲- ابن حبان، محمد، صحیح ابن حبان، محقق: الأرنؤوط، شعیب، مؤسسة الرسالة، بیروت، دوم، ۱۴۱۴ق - ۱۹۹۳م.
- ۱۳- ابن حماد، نعم، کتاب الفتن، محقق: الزهیری، سمیر امین؛ مکتبة التوحید، القاهرة، اول، ۱۴۱۲ق.
- ۱۴- ابن شبة، عمر، تاریخ المدینة، محقق: شلتوت، فهیم محمد؛ طبع علی نفقة: السید حبیب محمود أحمد، جدة، بی‌نا، ۱۳۹۹ق
- ۱۵- ابن ماجة قزوینی، أبو عبد الله محمد بن یزید، سنن ابن ماجه، تحقیق: عبد الباقي، محمد فؤاد، دار إحياء الکتب العربیة - فیصل عیسی البابی الحلبي، بی‌نا، بی‌نا.
- ۱۶- ابوریة، محمود، اضواء علی السنة المحمدیة، دارالمعارف، قاهره، ششم، بی‌نا.
- ۱۷- ابن حنبل، أحمد بن محمد، مسند الإمام أحمد بن حنبل، محقق: الأرنؤوط، شعیب، مرشد، عادل، وآخرون، الناشر: مؤسسة الرسالة، اول، ۱۴۲۱ق - ۲۰۰۱م.
- ۱۸- بخاری، محمد بن إسماعیل، صحیح البخاری، محقق: محمد زهير بن ناصر الناصر، دار طوق النجاة، اول، ۱۴۲۲ق.
- ۱۹- بیهقی، أحمد بن الحسین، السنن الكبرى، محقق: محمد عبد القادر عطا، دار الکتب العلمیة، بیروت، سوم، ۱۴۲۴ق - ۲۰۰۳م.
- ۲۰- ترمذی، محمد بن عیسی، سنن الترمذی، تحقیق وتعلیق: أحمد محمد شاکر (ج ۱، ۲)، محمد فؤاد عبد الباقي، جلد ۳، شركة مکتبة و مطبعة مصطفی البابی الحلبي، مصر، دوم، ۱۳۹۵ق - ۱۹۷۵م.

نتایج مقاله

- ۱- ینبل معتقد است که عبارت سنت نبوی در اواخر قرن یک تاریخ‌گذاری می‌گردد. این در حالی است که به بیان وی مسلمانان معتقد به تاریخ‌گذاری این پدیده در حدود سال ۲۵ ه. ق می‌باشند.
- ۲- او معتقد است سنت از جمله مفاهیمی است که دارای سیر تحول بوده و در ابتدا لزوماً بر مفهوم سنت نبوی دلالت نداشت.
- ۳- او معتقد است نقطه‌ی آغازین یکسان‌انگاری مفهوم سنت با سنت نبوی اواخر قرن نخست هجری است و برای این فرضیه به وصیت عمر حین مرگ، صدور فتوی توسط صحابه و تابعین بر اساس رأی شخصی و حصر مفهوم سنت نبوی در سنت توسط عمر بن عبدالعزیز استناد می‌کند.
- ۴- حدیث پژوهی ینبل هم از لحاظ روشی و هم محتوایی با نواقصی رو به رو است که عبارتند از: عدم حجیت برهان سکوت، تعمیم نتایج بر اساس شواهدی محدود، نادیده گرفتن شواهد مخالف، نتیجه‌گیری همسو با پیش فرض‌ها، اصل قرار دادن منابع غیر روایی جهت بررسی روایات، و در آخر، درک نادرست از برخی روایات.
- ۵- با توجه به اعتبار بخشیدن به سنت نبوی توسط قرآن و فرمان به تبعیت از سنت پیامبر (ص) توسط خداوند متعال، همچنین کاربرد وسیع عبارت سنت نبوی در روایات صدر اسلام توسط پیامبر، امامان شیعه، خلفای اولیه و دیگر اصحاب عبارت سنت نبوی در ابتدای قرن یک، یعنی زمان حیات پیامبر (ص)، تاریخ‌گذاری می‌گردد.

- ۲۱- دارمی، أبو محمد عبد الله بن عبد الرحمن، سنن الدارمی، تحقیق: الدارانی، حسین سلیم أسد؛ دار المغنی للنشر والتوزیع، المملكة العربية السعودية، اول، ۱۴۱۲ق - ۲۰۰۰م.
- ۲۲- ذهبی، محمد بن أحمد، تذکرة الحفاظ، دار الکتب العلمیة بیروت، لبنان، اول، ۱۴۱۹ق - ۱۹۹۸م.
- ۲۳- جوبین بول، حدیث و قرآن، ترجمه: علوی، سید حسین، نقد: نصیری، علی، قرآن پژوهی خاورشناسان، پاییز و زمستان ۱۳۸۶، شماره ۳
- ۲۴- حاکم نیشابوری، محمد بن عبد الله، المستدرک علی الصحیحین، تحقیق: عطا، مصطفی عبد القادر؛ دار الکتب العلمیة، بیروت، چاپ اول، ۱۴۱۱ق.
- ۲۵- حیدری فر، مجید، حجتی، محمدعلی، سنت پژوهی مستشرقان، قرآن پژوهی خاورشناسان، پاییز و زمستان ۱۳۸۹، شماره ۹، صص ۷۷-۹۶
- ۲۶- رابسون، جیمز، اسناد در روایات اسلامی، مترجم: شوشتری، مرتضی، علوم حدیث، سال دوازدهم، شماره‌ی سوم و چهارم، صص ۲۴۴-۲۵۵
- ۲۷- الصالح، صبحی، علوم الحدیث و مصطلحه عرض و دراسة، مکتبة الحیدریة، بیروت، بی‌نا، ۱۳۴۴
- ۲۸- صنعانی، عبد الرزاق بن همام، المصنف، محقق: الأعظمی، حبیب الرحمن، المجلس العلمی، هند، دوم، ۱۴۰۳ق.
- ۲۹- طبری، محمد بن جریر، تاریخ الرسل والملوک، دار التراث، بیروت، دوم، ۱۳۸۷ق.
- ۳۰- طیب‌السی، سلیمان بن داود بن الجارود، مسند أبی داود الطیب‌السی، محقق: دکتر محمد بن عبد المحسن التركي، دار هجر، مصر، اول، ۱۴۱۹ق - ۱۹۹۹م.
- ۳۱- مالک بن أنس، الموطأ، محقق: الأعظمی، محمد مصطفی؛ مؤسسة زاید بن سلطان آل نهیان للأعمال الخیرية والإنسانية، أبو ظبی، اول، ۱۴۲۵ق - ۲۰۰۴م.
- ۳۲- مروزی، محمد بن نصر، السنة، محقق: السلفی، سالم أحمد؛ مؤسسة الکتب الثقافیة، بیروت، چاپ اول، ۱۴۰۸ق.
- ۳۳- معارف، مجید، تاریخ عمومی حدیث، کویر، تهران، هشتم، ۱۳۸۶ش.
- ۳۴- همو، مطالعات حدیثی در دوران معاصر، سمت، تهران، اول، ۱۳۹۴ش.
- ۳۵- موتسکی، هارالد، مروزی انتقادی بر کتاب دایرة المعارف احادیث رسمی، مترجم: آقایی، سید علی، آینه پژوهش، فروردین و اردیبهشت ۱۳۹۱، شماره ۱۳۳، صص ۷۵-۸۹
- ۳۶- نسائی، أحمد بن شعیب، السنن الصغری للنسائی، تحقیق: أبو غدة، عبد الفتاح؛ مکتب المطبوعات الإسلامية، حلب، دوم، ۱۴۰۶ق.
- ۳۷- نیشابوری، مسلم بن حجاج، المسند، محقق: محمد فؤاد عبد الباقي، دار إحياء التراث العربی، بیروت، بی‌تا، بی‌نا.
- ۳۸- نیل ساز، نصرت، تاریخ‌گذاری احادیث بر اساس روش ترکیبی تحلیل اسناد و متن در مطالعات اسلامی خاورشناسان، پژوهش‌های قرآن و حدیث، بهار و تابستان ۱۳۹۰، سال چهل و چهارم، شماره ۱، صص ۱۲۷-۱۴۹
- ۳۹- هورویتس، یوزف، قدمت و خاستگاه اسناد، مترجم: کریمی‌نبا، مرتضی، علوم حدیث، سال سیزدهم، شماره‌ی دوم، صص ۱۸۹-۱۹۸

- 45- Juynboll, G.H.A, Muslim tradition: Studies in chronology, provenance and authorship of early hadith, Cambridge University Press, New York, 2008
- 46- Juynboll, G.H.A, Sunna, in Encyclopaedia of Islam, vol10, Brill, Leiden, Netherland, 1997, pp 878-881
- 47- Hallaq, Wael, Was al-Shafii the Master Architect of Islamic Jurisprudence, Middle East Studies, Vol. 25, No. 4 (Nov., 1993), pp. 587-605
- 48- Schacht, Joseph, The Origins of Muhammadan Jurisprudence, Oxford, London

- 40- Schoeler, Gregor, The Biography of Muhammad Nature and authenticity, translated by Uwe Vagelpohl, edited by James E. Montgomery, Routledge, 2010
- 41- Berg, Herbert, Method And Theory In The Study Of Islamic Origins, Brill, Leiden, Boston, 2003
- 42- Berg, Herbert, *The Development of Exegesis in Early Islam: the authenticity of Muslim literature from the formative period*, Curzon Press, Richmond, Surrey, 2000
- 43- Donner, Fred McGraw, Narratives Of Islamic Origins, The Darwin Press, INC. Princeton, New Jersey, 1998
- 44- Motzki, Harald, Dating Muslim Tradition: A Survey, Arabica, Apr 2005, pp.204-253